

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.11.5093>

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MƏNA GENİŞLƏNMƏSİ VƏ DARALMASININ ORTAQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nigar Seyidova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

<https://ORCID.org/0009-0001-4413-2270>

nigar-seidova@mail.ru

Xülasə

Məqalədə ingilis və Azərbaycan dillərində söz mənalarının genişlənməsi və daralması proseslərinin ortaq xüsusiyyətləri araşdırılır. Semantik dəyişmənin bu iki əsas növü hər hansı bir dilin tarixi inkişafında mühüm rol oynayır. Maraqlıdır ki, tədqiqata cəlb etdiyimiz hər iki dildə baş verən söz mənalarının genişlənməsi və daralmasında bənzərliklər müşahidə olunur. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərindən konkret nümunələr əsasında sözlərin mənasının zamanla genişlənmə və daralma yolu ilə necə dəyişdiyi göstərilir. Kontratstiv təhlil nəticəsində hər iki dildə mənə dəyişmələrinin oxşar səbəblərə əsaslandığı – sosial-mədəni ehtiyaclar, metaforik genişlənmə, terminoloji xüsusişmə və ümmilikdə insan təfəkkürünün ümumiləşdirmə/diferensiasiya qabiliyyəti nəticəsində özünü göstərən universal xüsusiyyətlər ilə bağlı olduğu fikri irəli sürülür. Nəticədə ingilis və Azərbaycan dillərində mənə genişlənməsi və daralmasının paralel şəkildə cərəyan etdiyi və dillərin tarixi inkişafının ortaq semantik qanunauyğunluqlara tabe olduğu qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: mənə genişlənməsi, mənə daralması, semantik dəyişmə, genəşlənmə və daralma, ingilis dili, Azərbaycan dili.

COMMON FEATURES OF SEMANTIC BROADENING AND NARROWING IN ENGLISH AND AZERBAIJANI

Nigar Seyidova

Baku State University

Abstract

This article examines the similarities in the processes of word meaning extension and narrowing in English and Azerbaijani. These two main types of semantic change are important in historical development of any language and occur in both languages in a similar way. The article presents a theoretical framework for meaning expansion and narrowing. Based on the analysis of the data from English and Azerbaijani, it demonstrates how words' meanings change over time through extension and narrowing. The contrastive analysis reveals that changes in meaning in both languages are based on

similar reasons: socio-cultural needs, metaphorical expansion, terminological specialisation and the ability of human thought to generalise and differentiate. It is therefore concluded that meaning expansion and contraction occur in parallel in the English and Azerbaijani languages, and that the historical development of languages is subject to common semantic regularities.

Key words: meaning extension, meaning narrowing, semantic change, English, Azerbaijani.

ОБЩИЕ ОСОБЕННОСТИ РАСШИРЕНИЯ И СУЖЕНИЯ ЗНАЧЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Нигяр Сеидова

Бакинский государственный университет

Резюме

В статье рассматриваются общие особенности процессов расширения и сужения значений слов в английском и азербайджанском языках. Эти два основных типа семантических изменений играют важную роль в историческом развитии любого языка. Интересно, что в обоих языках, охваченных исследованием, наблюдаются сходства в расширении и сужении значений слов. В статье сначала рассматриваются теоретические положения, связанные с темой. На конкретных примерах из английского и азербайджанского языков показывается, как со временем меняется значение слов путём расширения и сужения. В результате контрастивного анализа выдвигается мнение, что семантические изменения в обоих языках обусловлены схожими причинами – социально-культурными потребностями, метафорическим расширением, терминологической специализацией и, в целом, универсальными свойствами человеческого мышления к обобщению и дифференциации. В итоге делается вывод, что расширение и сужение значений в английском и азербайджанском языках происходят параллельно и подчиняются общим семантическим закономерностям исторического развития языков.

Ключевые слова: расширение значения, сужение значения, семантическое изменение, расширение и сужение, английский язык, азербайджанский язык.

Giriş/Introduction

Dilçilikdə sözlərin mənasında baş verən dəyişikliklər, yəni semantik dəyişmə dilin zamanla inkişafının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Sözlərin məna evolyusiyası müxtəlif istiqamətlərdə cərəyan edə bilər. Onların mənasının genişlənməsi və ya əksinə daralması leksik vahidin istifadəsinin yeni üfüqlərə yayılması və ya əhatə dairəsinin məhdudlaşması deməkdir. Bu proseslər sayəsində dilin lüğət tərkibi zamanla zənginləşir və ya genişləşir. Məsələn, bir dildə danışanlarının ehtiyacları və sosial-mədəni dəyişikliklər

nəticəsində sözlər yeni anlayışları ifadə etmək üçün əlavə mənalar qazana bilər. Bunun əksinə olaraq, bəzi sözlər əvvəlki geniş mənalarını itirərək, daha spesifik mənə daşıyıcısına çevrilə bilər.

İngilis və Azərbaycan dilləri uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş, müxtəlif dövrlərdə bir çox semantik dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Maraqlıdır ki, hər iki dildə müşahidə olunan mənə genişlənməsi və mənə daralması prosesləri ümumi dilçilik qanunauyğunluqlarına uyğun şəkildə baş verir. Bu mövzuya müraciət etməyimizin əsas səbəbi iki müxtəlif dil vahidləri üzərində aparılan müqayisəli təhlilin göstərməsi mümkün olan ortaq semantik meyilləri üzə çıxarmaqdır. Müxtəlif dil ailələrinə mənsub olsalar da, ingilis və Azərbaycan dillərində sözlərin mənə dəyişməsi oxşar faktorların təsiri ilə meydana gəlir və bu faktorların öyrənilməsi, dil dəyişmələrinin universallığını anlamağa imkan verir.

Bu tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, tipoloji cəhətdən fərqli iki dilin – ingilis və Azərbaycan dillərinin – semantik inkişaf meyilləri ilk dəfə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Araşdırmada söz mənalarının genişlənməsi və daralması proseslərinin hər iki dildə ortaq işləmə mexanizmləri müəyyən edilmiş və bu mexanizmlərin universallığı üzə çıxarılmışdır. Tədqiqat genişlənmə və daralma hadisələrini izah etmək üçün yeni bir nəzəri çərçivə təqdim edir; bu çərçivə tarixi-linqvistik yanaşmanı kognitiv yanaşma ilə birləşdirərək hər iki dil üçün ümumi izahat modeli yaradır. Əvvəlki tədqiqatlar mənə dəyişmələrini adətən tək bir dil daxilində öyrənirdisə, burada onların paralel xüsusiyyətlərinin birlikdə araşdırılması dilçilik elminə yeni bir baxış bucağı gətirmişdir. Müxtəlif sistemli dillər arasında aparılan bu müqayisəli təhlil nəticəsində əldə edilən faktlar, semantik dəyişmələrin dillərdən asılı olmayaraq oxşar qanunauyğunluqlara tabe olduğunu göstərərək nəzəri bilikləri zənginləşdirir. Beləliklə, məqalə həm metodoloji, həm də məzmun baxımından yenilikçi olub, ingilis və Azərbaycan dillərinin semantik inkişafının ortaq cəhətlərini üzə çıxarmaqla dilçilik tədqiqatlarında mövcud boşluğu doldurur.

Araşdırmanın nəticələri dil tədrisində əhəmiyyətli rol oynaya bilər, çünki təqdim edilən elmi ümumiləşmələr müəllimlərə sözlərin mənə dəyişmələrini tələbələrə daha anlaşılan şəkildə izah etməyə imkan verir. Bu tədqiqatın ortaya çıxardığı ümumi prinsiplər tərcümə praktikasında da faydalıdır, belə ki tərcüməçilər dillərarası söz mənə həddlərini və kontekstual çalarları nəzərə alaraq daha dəqiq qarşılıqlar seçə bilərlər. Leksikologiya sahəsində aparılan işlər üçün bu cür semantik təhlillər dəyərli məlumat bazası rolunu oynayır, çünki dilçilər sözlərin mənə inkişafı və dəyişmə qanunauyğunluqlarını bu nəticələr əsasında daha sistemli şəkildə təhlil edə bilərlər. Leksikoqrafiya (lüğət tərtibi) praktikasında da araşdırmanın yenilikləri önəmlidir və lüğət tərtibçiləri sözlərin əsas və məcazi mənalarını, eləcə də zamanla qazandıqları yeni çalarları daha dolğun şəkildə qeyd etmək üçün bu nəticələrdən yararlanırlar. Terminologiya sahəsində də bu tədqiqatın nəticələri faydalıdır; yeni anlayışlar üçün termin yaradılarkən ümumi sözlərin mənə daralması (xüsusiləşməsi) prinsiplərinə

əsaslanmaqla daha dəqiq terminlər formalaşdırmaq mümkündür. Bundan əlavə, müasir təbii dil emalı texnologiyalarında (məsələn, maşın tərcüməsi sistemlərində) bu kimi semantik biliklərdən yararlanmaq dilin məna incəliklərinin alqoritmik düzgün işlənməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tarixi dilçilikdə semantik dəyişmə dedikdə, sözün fonetik forması eyni qalmaqla onun ifadə etdiyi məzmunun dəyişməsi başa düşülür. Məsələn, L.Campbell semantik dəyişikliyi sözün tələffüz formasında hər hansı dəyişiklik olmadan məna (anlayış) tərəfinin dəyişməsi kimi izah edir [Campbell, 2004]. Bu o deməkdir ki, zamanla sözlərin konseptual məzmunu dəyişə bilər, lakin sözün səslənməsi sabit qala bilər. Semantik dəyişmələr nəticəsində dilin lüğət fondu keyfiyyətə yenilənir, yəni dilin “məzmunca inkişafı” baş verir [Hudson, 2002].

Semantik dəyişmələrin ortaya çıxmasının səbəbləri iki qrupa ayrılır: dilxarici (ekstralingvistik) və dildaxili (intralingvistik) amillər [Həsənova, 2024:150]. Dilxarici səbəblər dedikdə, cəmiyyətdə baş verən yeniliklər, yeni əşya və hadisələrin meydana çıxması, danışanların sosial mühitinin dəyişməsi və s. nəzərdə tutulur. Bu kimi hallarda cəmiyyətin yaranmış ehtiyacını ödəmək üçün dilə ya yeni söz daxil olur, ya da mövcud sözün məna yükü genişlənir [Həsənova, 2024:149]. Digər tərəfdən, semantik dəyişmənin dildaxili üsulları dilin öz sistemindən irəli gəlir, yəni dilin daxili qanunauyğunluqları çərçivəsində sözlərə məcazi, metonimik, yaxud assosiativ mənaların əlavə olunması yolu ilə reallaşır. Nəticədə, dilin leksik sistemi elə dərinləşir ki, bir söz eyni vaxtda bir neçə mənaya sahib ola bilər. Yeni yaranan mənalar bir müddət köhnə mənalarla yanaşı mövcud olur, belə *polisemantik mərhələ* semantik dəyişmənin xarakterik xüsusiyyətidir. Sonrakı mərhələdə isə sözün əvvəlki mənalarından biri mərkəzi mövqeyə keçir, digərləri arxa plana keçir və ya tamamilə unudulur [Qasımova, 2023:95]. Beləliklə, semantik dəyişmə adətən *polisemiya* vasitəsilə tədricən baş verir: sözün köhnə və yeni mənası müəyyən dövr birlikdə işlənir və zamanla ya köhnə məna sıradan çıxır, ya da hər iki məna qalaraq, söz çoxmənalı olur.

Semantik dəyişmənin çoxsaylı növləri mövcuddur: məna genişlənməsi, məna daralması, ameliorasiya (yüksəlmə), peyorasiya (pisləşmə), metaforik və metonimik keçidlər və s. Bu məqalənin diqqət mərkəzində isə ilk iki növ – məna genişlənməsi və məna daralması durur. Dilçilik ədəbiyyatında məna genişlənməsi terminini bəzən *ümumiləşmə*, məna daralmasını isə *xüsusiləşmə* adlandırırlar [Hudson, 2000]. Məna genişlənməsi sözün *adlandırıdığı obyekt və hadisələrin dairəsinin genişlənməsi*, sayının artması deməkdir. Nəticədə, söz əvvəl məna yükünə daxil olmayan yeni predmetləri də adlandırmağa başlayır. Əksinə, məna daralması anlayışın əhatə dairəsinin məhdudlaşmasını, yəni sözün işləndiyi kontekstlərin sayının azalmasını ifadə edir. Bu proses zamanı sözün ilkin ümumi mənası ya tamamilə sıradan çıxır, ya da kənara çəkilərək söz daha spesifik məna qazanır.

Məna genişlənməsi dedikdə, bir sözün daha əvvəl məhdud çərçivədə ifadə etdiyi mənanın sonradan daha geniş çevrədə tətbiq olunması nəzərdə tutulur. Bu, sözün

referentlərinin (adlandırdığı obyektlərin) sayının artması ilə nəticələnir [Hudson, 2000]. Belə genişlənmələr çox vaxt məcazlaşma, ümumiləşdirmə və ya xüsusi sahədən ümumi dilə keçid yolu ilə baş verir.

Məna genişlənməsi ilə yanaşı məna daralması prosesi də baş verir. Məna daralmasının iki əsas yolu qeyd olunur: 1) söz dilin ümumi istifadəsindəki bəzi əvvəlki mənalarını tərk edir; 2) söz ümumi dildən çıxaraq xüsusi terminologiya sisteminə daxil olur. Hər iki hal sözün mənaca daralmasına səbəb olur və uyğun olaraq tarixi (bir mənənin tədricən unudulması) və texniki (terminləşmə) daralma adlandırılır. Məsələn, ümumi dilə aid söz müəyyən elm sahəsinə termin kimi keçdikdə artıq yalnız həmin sahənin anlayışını ifadə edir, geniş kütlə tərəfindən əvvəlki mənada işlədilmir. Eyni zamanda, terminoloji sözlərin ümumi danışq dilinə keçməsi də əks prosesi – məna genişlənməsini təmin edir. Belə semantik dəyişmələr (genişlənmə və daralma) dilin lüğət tərkibinin tarixi inkişafında bütün dillərdə müşahidə olunur. Bu proseslər, əsasən, insan təfəkkürünün eyni anda həm ümumiləşdirmə, həm də fərqləndirmə meyillərinə malik olmasının dilə əks olunmasıdır [Həsənova, 2024:151]. Beləliklə, hər iki proses dilin lüğət tərkibində baş verən çox mühüm semantik dəyişikliklərə gətirib çıxarır.

İngilis və Azərbaycan dillərində məna genişlənməsi və daralmasına təsir edən linqvistik və ekstralingvistik amillər. İndi ingilis və Azərbaycan dillərində məna genişlənməsinə dair nümunələrə nəzər salaq.

“*dog*” – Orta ingilis dilində *dog* sözü əvvəlcə yalnız müəyyən güclü bir it cinsini bildirirdi, sonralar mənası genişlənərək bütün it növlərinə şamil edilmişdir [Scribd]. Başlanğıcda spesifik bir heyvan növünü ifadə edən *dog* sözü indi ingilis dilində ümumən “*it*” anlamına gəlir.

“*salary*” – İngilis dilində *salary* (“əməkhaqqı”) sözünün kökü latıncadan *salarium* olmaqla, qədim Romada əsgərlərə duz payı (lat. *sal* “duz”) mənasında işlənirdi. Sonralar bu sözün mənası genişlənərək əvvəlcə ümumən əsgərin maaşını, daha sonra isə ümumilikdə hər cür əmək haqqını ifadə etməyə başlamışdır [Scribd]. Beləliklə, *salary* əvvəl konkret kontekstdəki ödənişi bildirərkən, indiki dövrdə istənilən iş haqqını ifadə edir.

“*cupboard*” – İngilis dilində *cupboard* sözü ilkin olaraq “stəkan qoymaq üçün taxta lövhə, bufet” mənasında idi. Sonrakı dövrdə bu sözün mənası genişlənilib “döşəməli rəf, qab-qacaq dolabı” mənasını kəsb etdi və nəhayət, müasir dildə (xüsusilə Amerika ingiliscəsində) istənilən balaca şkafla dolab mənasında işlənməyə başladı [Scribd]. Beləliklə, əvvəlcə konkret məişət əşyasını bildirən *cupboard* termini bu gün daha ümumi şəkildə müxtəlif dolabları ifadə edə bilər. Azərbaycan dilində olan nümunələrə diqqət yetirək:

“*müsbət*” və “*mənfi*” – Bu sözlər əslində riyazi terminlər olub, “+” (plus) və “-” (minus) kimi müsbət və mənfi ədədləri göstərirdi. Lakin sonradan onların mənası ümumiləşərək, ümumi dil mühitində “yaxşı, xeyirli” (müsbət) və “pis, ziyanlı” (mənfi) kimi qiymətvermə mənalarında işlənməyə başlayıb. Məsələn, “*müsbət təsir*” ifadəsi

“yaxşı təsir”, “*mənfi münasibət*” isə “pis (neqativ) münasibət” anlamındadır [Həsənova, 2024:150]. Beləliklə, sırf elm sahəsinə aid anlayışlar zamanla genişlənərək, bədii-publisistik və danışiq dilində məcazi qiymət bildirməyə başlamışdır.

“*göy*” – Qədim türk dillərində *göy* sözü yalnız bir rəngin adını (mavi, göy rəng) bildirirdi. Tarixi mənbələr göstərir ki, ən qədim abidələrdə “*səma*” mənasında *göy* işlənmirdi; məsələn, Orxon-Yenisey abidələrində *tanrı* sözü *səma* anlamında işlədilmişdi. Lakin artıq XI əsrdə M.Kaşğarlının lüğətində *göy* həm rəng, həm də *səma* mənasında qeyd olunmuşdur. Müasir Azərbaycan dilində isə *göy* sözünün mənası daha da genişlənərək, əlavə bir mənə qazanıb, xalq dilində “*göyərtili*” (yaşıl tərəvəzlər) də qısaca *göy* kimi ifadə edilir. Beləliklə, *göy* sözü tarixi inkişaf ərzində rəng adı olmaqdan çıxıb, həm səmanı və həm də bitkiləri ifadə edəcək qədər çoxmənalı və ümumişlək hala gəlmişdir.

Mənə daralması, mənə xüsusiləşməsi də adlandırılan sözün işləndiyi sahə və ya referent dairəsinin azalması prosesidir. Yəni söz əvvəl daha geniş anlamda işlənirdisə, sonradan yalnız müəyyən spesifik mənada istifadə olunur. Bu, ya sözün bəzi köhnə mənalarının unudulması, ya da onun ixtisaslaşmış terminə çevrilməsi nəticəsində baş verir [Hudson, 2000]. Aşağıdakı nümunələrdə hər iki dil üçün mənə daralmasının tipik halları göstərilir. Məsələn, “*meat*” – orta ingilis dövründə *meat* sözü ümumiyyətlə “*qida, yeyəcək*” anlamında idi. Məsələn, King James Bibliya tərcüməsində *meat* sözü “*ruzi, yemək*” mənasında idi. Sonralar sözün mənası daralaraq yalnız “*ət*” (heyvan əti) anlamını aldı [Scribd]. İndi *meat* dedikdə konkret olaraq *ət* qidası nəzərdə tutulur, halbuki tarixi mətnlərdə bu söz bütün yeyəcəkləri ifadə edirdi.

“*hound*” – Qədim ingilis dilində *hund* sözü ümumiyyətlə “*it*” anlamında idi, lakin sonrakı əsrlərdə bu ümumi söz öz yerini başqa sözə (*dog*) verdi. Nəticədə, *hound* sözü mənə daralmasına uğrayaraq hazırda yalnız müəyyən bir it növünü – “*ov iti, təzi*”nı ifadə edir. Beləliklə, əvvəllər bütün itlərə aid işlənən söz indiki ingilis dilində ancaq xüsusi cins üçün işlədilir. Diqqət yetirmək maraqlıdır ki, ingilis dilində *dog* sözünün mənası genişləniib, bütün itləri ifadə etdikcə, əvvəl ümumi termin olan *hound* paralel şəkildə daralmışdır.

“*girl*” – Orta ingilis dilində *girl* sözü “*uşaq, gənc insan*” mənasında idi və həm oğlan, həm qız uşaqlarına şamil edilirdi. Lakin sonralar bu sözün mənası cinsə görə xüsusiləşərək, yalnız “*qız uşağı, cavan qadın*” anlamında qaldı [Scribd]. Təxminən XV əsrdən etibarən *girl* artıq kişi cinsini ifadə etmir. Beləliklə, bir vaxtlar cinsiyyət fərqi olmadan işlənən söz müasir ingilis dilində ancaq qadın cinsini göstərmək üçün istifadə olunur. Azərbaycan dilində olan nümunələrə nəzər salaq.

“*aş*” – Qədim dövrlərdə türk dillərində *aş* ümumiyyətlə “*yemək, xörək*” mənasında işlənirdi. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *aş* sözü “*hər cür yemək*” anlamında istifadə olunmuşdur. Orta əsr mənbələrində də *aş* bəzən qida, hətta qurbanlıq yeməyi bildirirdi. Müasir Azərbaycan dilində isə *aş* artıq ilkin geniş mənasını demək olar ki, itirmiş, əsasən yalnız “*plov*”, yəni düyü əsaslı xüsusi bir yemək növü

anlamında işlənir. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, *aş* sözünün semantikasında baş verən bu dəyişiklik tam bir məna daralması nümunəsidir; qədimdə ümumi yemək anlamı daşıyan söz indiki dildə yalnız müəyyən bir yemək növünü ifadə edir. Bununla belə, dilimizdə *aş* sözünün bəzi frazeologizmlərdə hələ də “yemək” anlamında izini saxladığını qeyd etmək lazımdır: “*aşına soğan doğramaq*”, “*aşına zəhər qatmaq*” və s. ifadələrdə *aş* ümumi yemək mənasındadır [Həsənova, 2024:148].

“*ər*” – Qədim türk dilində *ər* sözü “*kişi, adam*” mənalarında işləndirdi. Orta əsr mətnlərində, o cümlədən klassik ədəbiyyatda *ər* sözünə “igid kişi” mənasında tez-tez rast gəlinir. Müasir Azərbaycan dilində isə *ər* sözü öz ümumi mənasını tamamilə daraldaraq, yalnız “*həyat yoldaşı, ər (qadının həyat yoldaşı olan kişi)*” anlamında qalır, yəni indi *ər* dedikdə ancaq evli kişi nəzərdə tutulur. Beləliklə, əvvəllər ümumi şəkildə kişini ifadə edən bu söz məna xüsusişməsinə uğrayıb sadəcə ailə məişət termininə çevrilmişdir. Digər bir nümunəyə baxaq: “*inqilab*” ərəb mənşəli söz olub, klassik mətnlərimizdə ümumən “*dəyişiklik, dönüş*” mənasında işləndirdi. Məsələn, M.Füzulinin dilində “*inqilab*” sözü hər hansı dəyişməni ifadə edirdi. Lakin müasir dövrdə *inqilab* sözünün mənası daralaraq əsasən “siyasi çevriliş, ictimai inqilab” mənasında, yəni siyasi termin kimi işlənməkdədir [Həsənova, 2024:148]. Bu da məna xüsusişməsinin terminologiyaya keçid növünə aid nümunədir.

Yuxarıdakı nümunələrdən göründüyü kimi, həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində sözlərin semantik inkişaf trayektoriyaları arasında diqqətəlayiq ortaqlar cəhətlər mövcuddur. Hər iki dildə məna genişlənməsi və məna daralması eyni dilçilik mexanizmlərinə əsaslanır və oxşar səbəblərdən irəli gəlir. Bu ortaqlar xüsusiyyətləri bir neçə başlıq altında ümumiləşdirmək olar:

a) Universalıq və motivasiya oxşarlığı. Məna dəyişmələrinin (genişlənmə/daralma) baş verməsi təkcə bu iki dilə xas deyil, bu proseslər bütün dünya dillərində müşahidə olunur. Səbəblər də universaldır, cəmiyyətin inkişafı ilə yeni anlayışların yaranması və dilin bunları ifadə etməyə ehtiyac duyması. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində tarix boyu yeni əşyaları, anlayışları adlandırmaq üçün mövcud sözlərin mənalarının genişləndirilməsinə tez-tez müraciət edilmişdir. Məsələn, ingilis dilində “*mouse*” (siçan) sözü kompüter qurğusunu adlandırmaq üçün metaforik mənada genişlənmiş, Azərbaycan dilində isə “*şəbəkə*” əvvəlcə “tor, net” anlamında ikən sonralar internet anlayışını da ifadə etməyə başlamışdır. Bu cür genişlənmələrin motivasiyasında hər iki dildə metafora və metonimiyaya bənzər dil daxili faktorlar mühüm rol oynayır.

b) Xüsusi terminlərin ümumiləşməsi. Hər iki dildə müəyyən sahəyə aid terminoloji vahidlərin ümumi dilə keçərək məna genişlənməsinə uğraması müşahidə edilir. Azərbaycan dilində riyazi “*müsbət*”, “*mənfi*” terminlərinin ümumi qiymətvermə sözlərinə çevrilməsi buna misaldır. İngilis dilində də elm və texnikaya aid bir çox söz sonradan məcazi mənalar qazanaraq, adi danışq dilinə daxil olmuşdur. Məsələn, “*virus*” sözü əvvəlcə tibbi termin olduğu halda, kompüter texnologiyalarının inkişafı ilə “kompüter virusu” anlamında ümumi leksikona daxil olmuşdur (bu da genişlənmənin bir

növüdür). Hər iki dildə terminlərin belə ümumiləşməsi dilin lüğət fondunu yeni məzmunla zənginləşdirir.

c) Ümumi sözlərin terminləşməsi. Genişlənmənin əksi istiqamətində həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində bəzi ümumi sözlər ixtisaslaşaraq terminə çevrilir və beləliklə, mənə daralmasına uğrayır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz “*inqilab*” sözünün yalnız siyasi termin kimi istifadəsi Azərbaycan dilində buna nümunədir. İngilis dilində buna bənzər hal kimi “*cell*” sözünü göstərmək olar. Qədim ingilis dilində *cell* “kiçik otaq” anlamında idi, lakin sonradan biologiyada “*hüceyrə*” terminini ifadə etmək üçün ixtisaslaşıb və indi gündəlik dildən çox elm dilində spesifik mənada işlənir. Deməli, hər iki dildə sözlərin terminləşməsi prosesi mövcuddur və bu zaman sözün geniş ümumi mənası arxa plana keçir.

ç) Tarixi inkişafın paralelliyi. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilləri uzun tarixə malik olduğundan, onların lüğətində genişlənmə və daralma tipli dəyişikliklərin çoxlu örnəkləri yığılmışdır. Maraqlıdır ki, bəzi hallarda bu proseslərin nəticəsi iki dildə bənzər istiqamətdə olmuşdur [Changes in Meaning of Words]. Digər tərəfdən, hər iki dildə cinsiyyət bildirən bəzi sözlərdə də bənzər daralma baş verib: məsələn, Azərbaycan dilində “*ər*” (kişi – yalnız həyat yoldaşı olan kişi) və ingilis dilində “*girl*” (uşaq – yalnız qız uşağı) sözləri oxşar xüsusiləşmənin nəticəsidir [Həsənova, 2024:151]. Bu paralellər göstərir ki, dilin fərqli strukturu və mənsub olduğu ailə (german vs. türk dilləri) ayrı olsa da, insan təfəkkürünün və cəmiyyət inkişafının bir növ tələb etdiyi semantik dəyişmə meyilləri eynidir.

d) Koqnitiv əsasların ortaq olması. Hər iki dildə mənə genişlənməsi və daralması hadisələri insan beyninin dilə təsirinin nəticəsidir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, dilimizdə ümumi sözlərin xüsusi mənaya keçməsi və ya əksinə, xüsusi adların ümumiləşməsi faktı insan təfəkküründə ümumiləşdirmə və diferensiasiya qabiliyyətlərinin paralel işlədiyini sübut edir [Həsənova, 2024:152]. Başqa sözlə, insanlar dili istifadə edərkən bənzətmə, müqayisə yolu ilə anlayış dairəsini genişləndirə bildikləri kimi, incə mənalar yaratmaq üçün mövcud sözün mənasını dar istiqamətə yönəltməyi də bacarırlar. Bu koqnitiv meyillər bütün insan dillərində ortaq olduğu üçün ingilis və Azərbaycan dillərində də semantik dəyişmələrin mahiyyətə ortaq olmasına səbəb olur.

Yuxarıdakı müqayisəli təhlil göstərir ki, ingilis və Azərbaycan dillərində sözlərin mənə genişlənməsi və daralması prosesləri eyni qanunauyğunluqlar üzrə cərəyan edir. Hər iki dildə sözlərin istifadə sahəsi cəmiyyətin ehtiyacları, dilin daxili imkanları və insanların dünyaya dair anlayışlarının inkişafı ilə əlaqədar dəyişir. Nəticədə, dilçilərin gəldiyi ümumi qənaət ondan ibarətdir ki, semantik dəyişmələr, o cümlədən genişlənmə və daralma universal xüsusiyyət kəsb edir və dillərin tarixi təkamülündə oxşar rollar oynayır [Scribd].

Nəticə/Conclusion

İngilis və Azərbaycan dillərində mənə genişlənməsi və mənə daralması hadisələrinin təhlili göstərir ki, bu proseslər dilin lüğət tərkibinin canlılığını təmin edən

ümumi mexanizmlərdəndir. Müxtəlif struktur və mənşəyə malik olsalar da, hər iki dilin tarixi inkişafında sözlərin mənalarının ümumiləşərək, genişlənməsi və yaxud xüsusiyləşərək daralması eyni funksiyanı yerinə yetirmişdir, yaranan yeni anlayış boşluqlarını doldurmaq, ünsiyyəti zənginləşdirmək və daha dəqiq ifadə tələbatını ödəmək.

Təqdim olunan nümunələrdən aydın olur ki, genişlənmə və daralma bir-birinin əksi istiqamətdə işləsə də, mahiyyətcə insan təfəkkürünün iki tərəfini əks etdirir. İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında aparılmış müqayisə bunu bir daha sübut edir ki, dil müxtəlifliyinə baxmayaraq, semantik dəyişmələrin təməlində ortaq koqnitiv və sosial faktorlar dayanır. Hər iki dildə yeni əşya və hadisələr adlandırılarkən, mövcud sözlərin semantik potensialından istifadə olunaraq onların mənası genişləndirilir; eyni zamanda, bəzi sözlər müəyyən sahədə ixtisaslaşdıqca ümumi dil üçün “daralır” və xüsusi terminə çevrilir. Bu proseslər dilin lüğət fondunu dinamik şəkildə formalaşdırır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Campbell L. (2004). *Historical Linguistics: An Introduction* (2nd ed.). Cambridge, MA: MIT Press. – p.226-288.
2. Hudson G. (2000) *Essential Introductory Linguistics*. – Oxford: Blackwell. – 689 p.
3. Həsənova A. (2024). Semantik üsulla söz yaradıcılığı dildə yeni sözlərin yaranma yollarından biri kimi / “İpək Yolu”, – №3 (2024). – s.146-154.
4. Qasımova R. (2023). Arxaizmlərin semantikasında baş verən dəyişmələr / “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, (1), – s.94-97.
5. Roy R. (tərt. n.d.). *Changes in Meaning of Words*. e-PG Pathshala: Introduction to Linguistics & Phonetics, – 420 p.
6. Scribd – <https://www.scribd.com/document/847580165/CHANGE-OF-MEANING#:~:text=Examples%3A>
7. Scribd <https://www.scribd.com/document/847580165/CHANGE-OF-MEANING#:~:text=%EF%82%B7%20Dog,not%20just%20a%20soldier%E2%80%99s%20pay>
8. *Changes in Meaning of Words* – <https://ebooks.inflibnet.ac.in/ engp13 /chapter/changes-in-meaning-of-words/#:~:text=Narrowing%20>

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 07.11.2025

Qəbul edilib 24.11.2025

Nəşrə tövsiyə edib Könül Həsənova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent